

Амантур Акматалиев

ӨНӨР

Амантур АКМАТАЛИЕВ 1934-жылы туулган. 1966-жылы КМУнун филология факультетин бүтүргөн. «Жасалга өнөр чеберлери», «Кыргыздын көркөм кол өнөрчүлөрү», «Көркөм кол өнөрчүлүк» жана башка китептердин автору. Фрунзе шаарында жашайт.

5—61 «Ала-Тоо» № 4

Боз үй

(ЭТНОГРАФИЯЛЫК ЭТЮДДАР)

Кыргыздын боз үйү өзүнчө өнөр, элдин сергек акылынан чыккан, чебер колунан тамган, улуттук прикладдык өнөрдүн теңдешсиз байлыгы. Ал- көркөмдүккө, математикалык так эсепке жана физикалык тең салмактуулукка ээ, журтчулугубузду даңазалоочу бөтөнчө күчкө барабар. Элибиз байыртан такай көчмөн турмушту өткөрүп жүргөн. Жалаң мал чарбачылыгын аркалаган журтчулук каалаган жерге — мейли тоодо, мейли түздө жашоого оңтойлуу шарт түзгөн үйдү жаратып алуусуна жашоо-тиричилик түрткү берген. Кыргыздар боз үйдүн ушундай түрүн жаратыш үчүн турмуштук тажрыйбаларын, талантын, акыл-ойлорун жана кол өнөрчүлүгүн жумшаган. Көчүүгө жеңил, каалаган жайга конууга ылайык-ташкан, табияттын ар кандай татаал каршылыгына, сырткы күчүнө туруктуулук кылган боз үйүбүз ичине от жагууга жана жылуулукту сактоого да оңтойлуу.

Азыр боз үйлүк жыгачтан жана ээрден белек керкөм буюмдарды турмуш-тиричиликке такай колдонуубуз кескин түрдө кыскарууда. Бүгүнкү чеберлер уук учтал, кереге матап, түндүк ийип, комуз чабуу аркылуу өз өнөрлөрүн керсөтүп жатышат.

Кыргыздар жашоо-шартына ылайык боз үйдүн жүктөмө түрүн кабыл алышкан. Аны алачыктардын көчүрүп жүрүүгө ылайыктуу түрлөрүнүн андан аркы өнүктүрүлгөн формасы десе болот. Боз үйдүн жыгачын жасаган усталар — чебер архитекторлор. Жайып тиксе, тең салмакты сактап, кыз такыясындай келишимдүү келет. Бүктөп койсо, бир төөлүк жүк, көчүп-конууга ылайык тоолуктардын сыймыктуу мүлкү бул

боз үйдүн көлөмү, албетте, ар кандай болот. Үйдүн жыгачы «он эки канатка» жетет «Сегиз канат», «алты канат», «төрт канат» же болбосо «жүз баштуу», «сексен баштуу», «жетимиш баштуу», элүү беш баштуу» деп айтылат, Бул боз үйдүн чоң-кичинесин далилдеп, ууктун саны менен өлчөнөт. Тигип-чечүүгө жана көчүп-конууга, ички эмеректеринин орун алышына азыр 55-65-75 баштуу үйлөр арбын жасалууда. Боз үй «тигилиши мыкты», «бүркүттүн томогосундай», «топтой келип», «такыя түндүк», «жыгачтын маталышы мыкты» жана башка ушул сыяктуу жалпы элдин калыс сынынан өтөт.

Малчылар үчүн фабрикадан ныккан боз үй кырк-элүү баштан ашпайт. Бирок, анын тигилиши, көркөмдүгү, жасалуу ыкмасы чыныгы боз үйдөй эмес.

АЛАЧЫК — Боз үйдүн бир түрү. Мында кереге жайылбай, уукту жерге сайып, үзүгү жабылат. Муну «сайма алачык» деп да айтат. Боз үйдүн кичинеси делген бул алачык түндүк менен ууктан турат. Тактап айтканда, түндүктүн көзүнө өткөрүлгөн ууктун башын жерге саят. Уукту сайып бүткөндөн кийин «тизгич» тизилет да, сыртынан үзүктү, түндүк жабуусун жабат. Үзүктүн эки этеги эшик жабуулук милдетти аткарат. Буга от жагылат.

ИТ АРКА — алачыктын дагы бир түрү. Аны «сойломо» деп аташат. Мында канат керегенин башын кайчылаштырып кошот. Үстүнө кийиз салганда алды-арты ачык калат. Аны башка кийиз, таар менен жабат, буга от жагылбайт. Алачыктардын бул түрлөрүн жоокерчилик турмушта же кечүп-конууда, ара жолдо шашылыш эле тиге коюшкан. Муну «куш күйүткө» чыккандар, жыякычылар, койчулар, жатакчылар көп колдонушкан. Алачык айрым жерлерде «кеп», «ак тигер» «тигертмек» деп да айтылат.

АК ӨРГӨӨ — «Торум кыздын ак сарай, Салтанаты бир далай, Асемдүү боо тактырган, Ак манат менен жаптырган». «Жалаң үйдүн форумун, жарым күнү ырдаган» (Манастан). Бул — жасалгалуу боз үй, үйдүн көлөмдүүсү. Салтанаттуу тойлордо, «малчылар күндөрүндө», эс алуу жайларында жана меймандарга карата атайын тигилген боз үйлөр Ак өргөө деп саналат. Ал мурун обочо, бийигирээк жайга тигилген. Актыгы, чоңдугу, кооздугу аркылуу берки үйлөрдөн айырмаланган. Өргөнүн жасалгасына атактуу усталар жана уздар катышат. Ак өргөөнүн эң чаканы «алты канат», чоңу «он эки канатка» дейре жеткен. Ак өргөөгө чыгдан тартылбайт, от жагылбайт.

Мындан алты жыл мурун ГДРдын Лейпциг шаарында Бүткүл дүйнөлүк көркөм жармаңке ачылган. Анда кыргыз боз үйү аалам алкактарынан келген сынакай көрүүчүлөрдү таң калтырды. Боз үйүбүз кошо катышкан форумдар ГДРде, Индияда, Канадада, Сирияда, Турцияда, Алжирде, Швейцарияда Монголияда жана башка ушул өңдүү ондогон чет өлкөлөрдө болду.

БОСОГО-ТАЯК — «Кайындан түндүк ийдирген, Каалга, таяк босого, Канча түрдөп чийдирген» (Манастан).

Бул боз үйдүн жыгачынын бир бөлүгү. Үйдүн эшигинин жана каалгасынын жыгач кашеги. Бул уук-кереге менен түндүктүн тең салмакта тигилишин аныктайт. Үйдүн босого-таягынын узуну болжолдо 1,4 метр, туурасы 1,0 метр, жазылыгы 25 см келип, ал «таяк-босого» «баш-босого», «каалга» болуп үч бөлүктөн турат. Бири-бирине ашталат да, кереге саканактары менен сызма же эшме жип аркылуу бекитилет. Баш босогонун үстүнөн үч-төрт кыска эшик уугу орун алат. Босого-таяктын жазылыгы 10—12 см, калыңдыгы 3 см, бийиктиги жана кенендиги боз үйдүн көлөмүнө жараша. Эшик менен босого-таякка ич ара үндөшкөндөй «табак», «кыял» оюмдарын арбын түшүргөн чеберлер бар. Албетте, мында жыгаччылыкка таандык оюк ыкмасы пайдаланылат.

ЖАБЫК БАШ — «Жабык башы» -кундуздан, жана токсон үй болду» (Манастан).

Көбүнчө кийизден оюлуп жасалып, боз үйдүн ички уугунун билегине тегерете тосулуучу көркөм буюм. Боз үйдүн көрүп отура турган ички жасалгаларынын эң негизгилеринин бири. Мунун түрдүү үлгүлөрү бар. Мисалы, четине шырдактыкындай эки кат кызыл жиптен чалынып, «жээк» коюлат, «бычак учуна» жана эки четине дейре көбүнчө ак менен кызылган сөөм-карыштай «кыял», «жарым кыял оюмунан», «бадам оюмунан «ак этек» берилет, Жабык баштын ортолугуна көбүнчө шырдакка таандык «табак оюму» жана «түр оюмунун» бирин ирээти менен көчүрүү зарыл, Жабык баш кадимкидей шырдактык шырык аркылуу шырылат. Боз үйдүн аянтына карата тегерете бычылган бул буюм эки төрт бөлүктөн турат. Айрым учурда ак өргөлөргө кош жабык баш да тартылат. Албетте, бул бир эсептен ал үй ээсинин дөөлөтүн жана даражасын көрсөтсө, эң негизгиси ошол боз үй тиккен чебердин узчулук дараметин айкындайт. «Жабыгын ачык ойдурган, Жабыгынын жээгине, Жалпы кундуз койдурган» (Жеңижок) — дегендей муну чеберлер жабык башты жасоодо көркөм үлгү катары пайдаланууда. Адатта, «жабык баштын» четине кызыл жана кара өңдө «жээк» берилет. Эми берилүүчү «аламычы» кызыл-көктөн болот «ит куйрук» оюмдары берилет да, кызыл-карадан «кош бадам» оюмун келтирет. Кайрадан кэра-актан жсгорудагы оюмдардын бирөө түшүп, андан кийин эки-үч элидей кызыл жана кара өңдөн «жээк» берилет. Эми берилүүчү «аламычы» кызыл-көктөн болот да, ак-көктөн «бадам оюму» анан кайрадан «аламыч» түшүп, ал кызыл өңдө жээктелет. Мында оюмду айырмалоодо, аны кооздук даражасына ойдогудай келтирүүдө жеке эле «араа тиш» (бычак учу) сыяктууларды арбын бербей «ит куйрук оюмун» да, «бармак боочу оюмун» да, «кыял оюмун» да, «бадам оюмун» да ортолук оюмдун ыңгайына карата пайдалана берүүнүн зарылчылыгы бар. Албетте, кийизден оюлган көркөм буюмдар үчүн аны шыруу, ак кара, көк-кызыл өңдөрдү ирээти менен колдоно билүү буюмдун жүзүн ачат. Же кийизге чымкый кызылдан жээк берип туруп, кызыл-көктөн «жүрөк оюмун» же «табак

оюмун» түшүрүп, астына кайрадан кызыл өң менен жээктеп, ак менен чымкый көктөн «бадам оюмун» эле берип койсо, андан бетер жакшы көрүнөт. «Жабык башка» көк менен кызылдан «капкан оюмун» түшүргөн уздар кездешет. Демек, ал табакча сыяктуу тегерекче-тегерекче келет да, ар бир тегерекче өзүнчө курчалып, кудум чоң жаактуу капкан сыяктанып, үзүл-кесилсиз улаштыра берилип кетет. Бул да «жалпы оюм» аркылуу жүзөгө ашып, шырдак оюмдарынын нукура үлгүсүн билгизет. «Капкан оюмунун» ортосу төрт мүйүзчөдөн турат. Мунун четтик оюму «бычак учу», «ит куйрук», «бадам» оюмдардан болушу ортолук оюмдун ого бетер жүзүн ачат. «Тиш-тиш» өңдөнтүп аламачтантып берген «ортолук оюмдун» табакча- табакча болуп көрүнүшү, албетте, буюмдун өзүнө таандык кооздугун белгилүү чекте ача алат. Жабык башта азыр жашыл-кызыл өң арбын беттешүүдө. Анда «кыял», «мүйүз», «кочкор мүйүз» оюмдарынын элементтери ич ара ширелишип, маңдайынан караганда көркөм буюмда «ийректин», «ит куйруктун» негизги элементтери да элестеп кетет. Боз үйдүн жасалгасынын жалпы фонун «ак этек» ачат. Ал көбүнчө ак, кызыл өңдө туура берилет.

Адатта боз үйгө баш баккан адам шырдак оюмдарын өзүнө камтыган «жабык башка» үнүлөт. Эгер «табакча оюму аркылуу берилсе, мунун ичинде «мүйүз», «кош мүйүз», «сыңар мүйүз», «кочкор мүйүз», «бадам» оюмдарын кыялдантуу керек. Анда табакча-табакча болуп түшкөн ортолук оюмдун аралыктарын «бадам оюму» бириктирип, ал көк-кызылдан беттешсе, кооздуктун элдик мүнөзгө эгедер экенин билгизет. Анда ак-карадан кыялданта берилген «ак этек» түшөт да, ал буюмдун башындагы «бычак учуна» үндөшүп кетет. Буга «жүрөкчөлөнгөн» көркөм оюмдун четтерине «ит куйрук оюмун кыйыштырып, анын четине «бадам оюмун» берсе, ал «ак этек» болуп көрүнөт. Жабык башта «табакча оюмунун» ичинен «мүйүз оюмун», «бармак боочу оюмун» жарым кыялданта берүбүз туура болоор эле. Анда табакча-табакчалардын араларын «бадам оюму» бириктирип турса, ал көк-кызыл менен беттештирилсе, андай буюм сөзсүз кооз көрүнөт. Кийизге жүрөкчө болуп түшкөн көркөм оюмдун четтерине «ит куйрук оюмун» кыялдантэ берип, четтик оюмга «бадам оюмун» берсе, ал «ак этек» болуп саналат. Оймочулук — сулуулукту кундөлүк турмуш менен айкалыштырып, кылымдардын кыйрын кыркып, элдик чыгармачылыктын жемиши.

ЖЕЛ БОО (түндүк боо) — Таар буюму, боз үйдүн боочуусуна кирет. Ал түндүк-түн эки жагына тагылат да, көбүнчө термеден болот. Үй тигүүдө — түндүк көтөрүүдө боо бакан менен кошо кармалат, Аны мындайда көбүнчө уук-керегеге кыстарып коет, Анын оң-тетири тарабы дайыма көрүнүп турат. Ошондуктан, муну эки жүздүү терме кылып согуу максатка ылайыкташат. Жел боо жөнөкөй эле сызмадан же эшме жиптен да жасалат.

Түндүк боого окшош эшик боо согулат. Ал да көркөм көчөттөрү аркылуу кооз-дук берет. Эшик боо түндүктөн арта салынып, баш

босогого байланат. Мунун да «жел боодой» (түндүк боо) оң-тетири тарабы көрүнүп турат.

КААЛГА — (боз үйдүн каалгасы) — үй жыгачынын бири. Бул топшоосуз, мыксыз эле баш босого менен аяк босогого ашталып бекитилген эки бөлүктөн турган тактайча. Тактап айтканда, түндүк босого менен бут босогодогу тегерек чуңкурчага каалганын баш-аяккы эки-үч элидей уурчугу өзү эле элпек кирип, элпек ачылып-жабылат.

Эшик каалгага, босого-таякка түшкөн көркөм оюм-чийимдер үкөктөн, сандыктан айырмаланат. Үкөккө «мүйүз», «кыял», «бармак боочу» оюмдарын беттеп, «табак оюмду» берүү шарттуу болсо, каалгага мында «мүйүз», «ит куйрук», «карга тырмак» оюмдарын үзүл-кесилсиз жалпы оюмду чийүү көрктүү көрсөтөт. Боз үйдүн каалгасы-на үкөктөй эмес эле тактайдын бир учунан баштап эч жеринен өөн чыгарбай узун чийип алып, ага көркөм оюмду кынаптап түшүрүү салты сакталган, Ага түшкөн кооз-дуктар босого-таякка үндөшөт да, жыгач оюмунун бир бүтүмүн түзөт. Босого-таякка жаиа каалгага химиялык заводдон чыккан боекторду сүртүүгө болбойт. Коюу тартылган сыр үйдүн ички жасалгасын өзүнө жутуп алат. Дегинкиси жыгач буюмдарынын — үй эмеректеринин өнүн өзгөртүү оюм-чийим түшүрүүдөн кийин гана жүзөгө ашат. Эгер мүмкүн болсо оюм-чийи*. түшкөн жыгач буюмдарына кичине жошону сүртсө болот. Жошо улам эскирген сайын жыгачтын түсүн ачат. Каалганын ортосунда үкөктүкүндөй кулпу салгычы болот.

КЕРЕГЕ — «Керегесин кынадын, керүүдөн туруп сынадың» (Жеңижок). Үй жыгачынын негизги бөлүгү. Кереге боз үй жыгачынын уук бекитилүүчү төмөнкү бөлүгү. Мисалы, талаптагыдай боз үйдүн керегесинин дм 2,6—3,7 см, узундугу 235—305 см, баш-аягы бирдей жумуру (52-62) саканактардан (таякчалардан) турат. Саканактардын баары бир аз ичин көздөй ийилип, уук байланчу баш жагынын 15—20 см жери сыртын көздөй кайкалай маталат. Саканактардын ар бири 14—15—15—19 см аралыкта бири-бири менен кайчылашкандай кылып, эки жагы түйүлгөн көк менен бекитилет.

Кереге жайылганда саканактардын кайчылашуусунан төрт жагы бирдей көзчөлөр пайда болот. Саканактардын баш (жоон) жагынан 70—80—72—82 см жеринин ички бети алакандалып (жалпайтылып), ага 6—12 издүү сай салынат. Керегенин ар бир канаты узуну боюнча 18-20 көздөн, бийиктиги (туурасы) боюнча 10 көздөн турат. Жыйылган керегенин бийиктиги 2 мдей, эни 75 см болот. Жазганда бийиктиги кичине төмөндөп, эни 2—2,5 метрге жетет. Керегенин уук байланчу жогорку ачакейлери —«кереге башы», анын кврв_>» «аршы төмөнкү бөлүгү — «керегенин аягы» деп аталат. Кереге канаттарын бириктиргендей алардын четки саканактары бири-бирине дал келип ашталганда, «канат боо» менен орой чалып байлайт. Канат боо — жайылган керегени тыкандап байлай турган эшме жип же сызма. Боз үйдүн чоңдугу кереге канаттарынын санына башкача айтканда уук баштарына жараша болот.

Айрым жерлерде «арзан көз» кереге деп аталат. Бат жайылып тигилиши үчүн, тез жыйналып жазылышы үчүн «жел көз» керегелер болот.

Ал көчүп-конууга жеңил да, оңой да келет, Илгери кышында «тор көз» керегелер тигилчү. Анын көзүнөн муштум аран батат кенендиги сөөмгө да жетпейт. Калың кар түшкөндө ошол керегелер чыдамдуу келген.

«Уук-кереге» деп эгиз айтылат Анткени, ал бир гана адамдын колунан жаралат. Айрым чеберлер үчкө бөлүп керегелерди узанышат. «Тор көз» керегенин көктөлгөн көктөрүнүн аралыгы 16 см, «Орто көз» керегеники 18 см, «жел көздүкү» 20 смге барабар. Ал эми кесе-е бүктөлгөн чакта — үчөөнүкү 32—30—40 см болот. Керегенин талынын жазылыгы үч см, туурасы эки жарым см, дми 11 см, керегенин жыйылгандагы узундугу — 75 баштуу үйдүкү эки м, 10 см, 65—55 баштуунуку 2 м болот. Керегенин башы ортосуна чейин 20 см бүкүрөйүп турат. Башы болсо 50 см чалкалайт. Кереге башы-аягы 10 см, кереге кайчысынын аралыгы 8—10 смди түзөт, Кереге аягы да 8—10 смге барабар болот. Мында керегени босого-таякка аштоодо эки кереге кыйгач кесилип, бирөө босого-таякты түз отургузат.

Айрым аймакта үйдүн жыгачтарын сырдоодо жошого май кошуп кайнаткан да, эки жолу боелгон.

Боз үйдүн ушундай формасында үй эмеректери сыйымдуу келет. Усталар керегенин жыгачынын ийриликтирин аныктоо үчүн анын жыйылып жана жайылып калышындагы законченемдүүлүктү даана билишет. Ошондуктан, бөйрөктүү болгондуктан, «Боз үй тигели, эл көп батат» дешип, бой үй тигүүбүз да бекеринен эмес. Чакан боз үй үчүн керегенин жыгачтарынын ийрилигин усталар атайын өтө чоң кылып маташат. Ушундан улам боз үйлөрдүн симметриялуулугу (төптүгү), көркөмдүгү (тактыгы) келип чыгат. Натыйжада, чоң боз үйдүн жыгачын кичине боз үйгө тигүүгө болбойт. Демек, усталар жасалуучу боз үй чоң келсе, анын жыгачынын ийрилигин кичине, ал эми кичине боз үйдүн жыгачынын ийрилигин чоң кылып жасашкан.

Кереге үчүн бврдык эле кек жарай бергөн эмес. Көк — төөнүн, өгүздүн териси-нин боор жаккы бөлүгүнөн жана жылкынын баш терисинен алынган. Терини чийкилей жүнүн жыдытып алып, жазылыгы 1 см дей көк менен көктөйт. Көктүн эки жаккы тара-бы топчу сыяктуу түйүлөт.

КЕРЕГЕ ЧАЛГЫЧ — өрмөкчүлүк аркылуу бүткөн боз үйдүн боочуларынын бири. Жайылган кереге баштарына чалына оролуп, тегерете курчалган сызма. Мунун эни «үзүк боо», «жабык баш боо» өңдүлөрдөй келет. Өрмөктүн эриши ошолордой кү-зүктөлөт да, аларга түшүрүлүүчү көркөм көчөттөр терилет,

КЕРЕГЕ КӨКТӨӨ — матоодон чыккан талдарды бириктирүү. Керегени көктөө үчүн көзөлүүчү жерин темгектеп чыгат. Көктөөгө чеберлер жылкынын терисин да колдонушат. Буюмду чүпүрек менен кайрадан сүртүп чыгат. Ушинтип, усталар буюмдун бир жерин он жолу кармоого туура келет. Аны туташ көктөөдө кереге баштарын эсептеп

чыгат. Башынан ылдый ийри-муйру саканактарын кескен чакта бири-бирине аштала калат. Айрым зергерлер илгертен бери карай түйүлгөн кереге көгүн көрсөтпөй, ага атайын кооздук келтирүү үчүн жука жез менен күмүштөн көрчөгөлөшөт. Зергерлерде андай ар бир көрчөгө — топчунун калыптары болот да, ал көк арасынан өткарүлө кагылат. Эми көктөө башталат. Илгери төө териси үй жыгачынын негизги жердиги болгон. Азыр уй териси менен көктөлөт. Кереге көктөөгө беш-алты адамдын колу тиет,

Чебердин өзү көктү жасап, аны тилип, даярдап жардамчыларына үйрөтүп турат. Демек, көктү көзөнөктөн өткөрүп, күч менен баса тартылып, өзүнүн жекече ыгы менен көктөлөт. Көктүн түп жагынын, орто ченинен бир сантиметрдей тешик кылып тилинип, ошол эле түп жагы имерилип түйүлүп жасалат. Анан көктүн учтуу жагы керегенин тешигинен өткөрүлүп, чиреле тартылып, кайрадан тешилип (1 см) түйүн чыгат. Көктүн түгүн устара аркылуу кырып алат. Андыктан, аны түздөбөй туруп, бетине улпакты калың төгүп жылуу жайга ороп коюп жибетет. Анан сууга таза жууп, арала-рындагы ширелишкен чаңдарын кетирип, анан түгүн кыруу эарыл.

КЕРЕГЕ ТАҢГЫЧ — жайылган керегенин белинен курчала турган сызма өңдүү болот. Ал көбүнчө өрмөк согуучулук жана килем токуучулук ыкмасы аркылуу пайда болот. Эни 70 смге барабар. Мына ушундай энде өрмөк дүкөнүн жана килем дүкөнүн куруп, килем жана өрмөк ыкмасы аркылуу «кереге таңгыч» токулат.

Мында терменин ортолук көчөтү үчүн уздар түгөйлүү жүз жипти кара-кызыл өңдө күзүктөйт. Анын четине «кырк шак качөтүнүн» бир жагы түшөт. Анда түгөйлүү он алты жип болот. Ал эми мунун экинчи тарабы да он алты жиптен турат. Анда көркөм көчөттү ич ара бири-биринен аттын кашкасындай айырмалай турган «чычкан изине» (ала мончогуна) эки четине үчтөн алты тал жуп жип кетет. Анан ак жип менен кара жиптен «секиртме» түшүрөт. Мындан сырткары буга көбүрөөк согуучу мүнөздүү көркөм көчөттөр «тээкче» (кулундун ноктосунун учуна тагуучу мүйүз того), «сыңар ийин» (түгөйү менен бирдей эле жип бир из менен терилет) өңдүүлөр кирет. Ал эми «жээкче көчөтү» жана «бото мойнок көчөтү» үчүн он үчтөн жип тандалат.

КЫЛДЫРООЧ — «кыдырата карадым, кылдыроочу кооз экен» (макал). Бул — боз үйдүн сырына канат чийи менен керегесинин ортосу аркылуу тегерете жабылган буюм. Кылдырооч таардан да, кийизден да тартылат. Албетте, терме кылдырооч нарктуураак көрүнөт. Кылдыроочтун чети чачыкталат. Ал — тегиричтин бир түрү. Кылдырооч «зр жак», «зпчи жак» деген эки бөлүктөн турат. Көчкөндө бул кооз буюмду шаан-шөкөт үчүн жүктүү төөнүн мойнуна салаңдата ороп же жаап коюшкан.

Тегирич, шалча, кереге таңуу өңдүү эндүү согулган терме үлгүлөрү кылдыроочко жарай берет, Кылдырооч үчүн да түймөчүлөр жипти бышык чыйратып, жакшылап челдеп, түрдүү түстө боеп алат.

Түймөчүнүн аракети аны мыктылап ийирип, чыйратып, челдеп, анан чебердеп түйүшүнө байланышат.

Же болбосо мунун четине «Чагармак» аттуу көчөт түшүрүлүп, ага кара-актан жети кош жип эриш болуп, андан кийинки көчөткө тогуз көк-кызыл жип керек. Ан-дан кийин уз «Тай туяк» көчөтүн түшүрөт. Мында уздук касиет элдик көчөттөрдү жаг билүү, аны өрмөккө ойдогудай түшүрүүсү менен эле елчөнбөйт, эң негизгиси, ошол көркөм көчөттөрдү буюм четине, ортосуна айкалыштыра берүүнү билүү керек. Ошен-тип, «тай туяк көчөтүнүн чети жарым тумарча болуп чыгат. Ага жуп үч тал жип ке-ректелет. «Тай туяк» көчөтүнө жуп 15 тал жип сарпталат. Ддегенде беш көк жипти, андан соң ортосуна үч көк жипти алып, бирден кызылды терип, анан четин зки көк, бери четинен бир көк келет. Андан кийин төрт кызылдын, бир кызылдын үстүнөн, эки кызылдын четинен эки көк, алты кызыл, зки көк кайталанат. Мында жарым «тай туяк көчөтү» злестеп, ал кайра четинен терилип, толук көчөт пайда болот

Кылдыроочко жупталган 59 тал жипти алып, үстүнкү жээгине жуп үч, андан кийин үчтөн тогуз жипти терип, буюмдун ортолугуна «Табак оюм» түшүрөт. Албетте, мунун майда жана кезек түрү кездешет. Термечилер анын майда түрүн өзүнчө «кыялдантып» бере алат.

Бул буюмдун эки түрү бар. Баш кылдыроочтун ар кандай үлгүлөрү болот. Кооз көрүнүшү үчүн мунун башына «бадам», «кыял», «бармак боочу» өңдүү шырдак оюму берилет да, асты «тор чачыланат». Так ушундай кылдыроочтун кооз түрү боз үйдүн бел кырчоосунан кийин да тартылат. Ылдыйкы кылдыроочтун кийиз оюму кара кызыл өңдө берилип, ал өйдөкү кылдырооч менек айкалышып турат. Кылдырооч ортолугу жалаң термеден болот. Ошондо бул буюм эшик тыштын четине бастырылган ичке тилкеден көркөм оюмга үндөшүп калат.

Чеберлер сары, кызыл, ак өңдөрдү өзүнчө жупташтырып, атлас шайы сымалдантып, көчөт түшүрүшөт. Аны «бачайы көчөт» деп аташат. Мунун четине ак-карадан эки злидей «жээк» түшүрүүгө болот. Ал эми кылдыроочтун кажары таардзн жасалышы, албетте, керкемдүктүн чегине жетет. Мунун четине ак-карадан «кырк шак көчөтү» түшөт. Андан кийин сары өңдө «төрт илнк» кара жердикке «ичирилел» берилет. Андан «тумарча көчөтүн» түшүрүп, кайра төрт илик (айры көчөтү) сыяктуу бачайы көчөттөр кызыл түстө көк фондо түшөт. Анын экинчи четинде кайрадан «кырк шак» берилип, чыйратылган шоона жиптен тор чачык жасалат.

Уздарыбыз буюмду кооздоодо боектун түрлөрүн аяшкан эмес. Мисалы, кийиз оюмдары менен терме көчөттөрүн эриш-аркактай жупташтырып кармаган оймочу-термечи беш-алты өңдү бири-бирине жагызып, сарысаптай алат.

ТЕГИРИЧ — «Тегерете карадым, тегиричи кооз экен» (Макал). Бул — боз уйдун таар жасалгасы. Ал жабык баштын алдына тартылат. Тегиричке түгөйлүү 44 жип вр-мөктүн эки четине келтирилет. Абалы «тумарча көчөтүн» берип, анын ортосуна «кыял көчөтүн» салуу зарыл, Муну «мүйүз кыял» десек да болот. Анткенибиз, ошол «мүйүз көчөт»,

«чатармак көчөт» сыяктуу элдик эски түрлөр өрмөккө түшүрүүчү кооздукту өзүнчө «кыгял» сыяктантып берүүгө негиз болот. Ушундан улам аны айрым айылдарда «чагармак», «мүйүз» деп да аталышы төгүн эмес. Термечи ушул мүйүз сымалданган көчөттү терип чалууда көк менен кызыл тал жиптерди түгөйлөп алат. Жүз эки жиптин теңи эриштин астына түшөт (ургаачы делинет), теңи үстүнөн чыгат (эркеги делинет) да, күзүктөлөт.

Айрым өрмөкчүлөр өрмөктө көркөмдүк түшүрүү ыкмасын ортосунан бир кызыл жипти чалып терүүдөн башташат. Анан жуп жети жипти таштап, кайта эки жип алы-нып, дагы жети жип түшүп, кайра эки жипти терет. Ушинтип, мында жалаң түгөйлүү кызыл жиптер гана үстүнө чыгып, бул симметрия сызыгынын (төптөө) сол тарабында кандай терилсе, оң жагында да дал ошондой кайталанат. Эми жиптин көгү эриштин «эркеги» болуп үстүнө чыгат. Ошондо мурунку ташталган жети жиптин төртөө, мурун-ку беш жиптин үчөө гана терилет да, жогорудагыдай симметрия сызыгы пайда болот.

Өрмөктөгү териле баштаган «мүйүз-кыял көчөтүнүн» (жарым мүйүз-жарым кыялдын айкалышы) жарымын согууда кызыл-көктү алмак-салмак асты-үстүнө чыгаруу үчүн жети курдай оңго жана солго төптөштүрүү сызыгын кайталайт. Тактап айтканда, көк жиптен эки «мүйүзчө» чыгышы үчүн түгөйлүү алты жип бирден кыскарып отуруп, эки келет да, ошол эки жип кайра үч курдай бирден оңго кайталанып, экинчи «мүйүз-чөсүн» чыгарат.

Тегирич — өрмөкчүлүк аркылуу бүткөн боз үйдүн кооз жасалгасы. Эни болжолдо 20—22 смдей жасалат. Ал ууктардын билегинин үстүнөн тегерете айландыра тартылат да, сеңселе тагылган «төкмө чачысы», «топ чачысы», «кылыч байлоо чачысы» (түй-мөлөрү) керегеник башына тиер-тийбес болуп төгүлүп турат. «Кереге таңгыч», «шалча» өңдүү буюмдар үчүн согулган таар тегиричке жарай берет. Алар бири-бирин ал-маштырат, тегирич жыйырма жети см жазылыкта да согулат. Мисалы, муну четин жөнөкөй таар өчдөнтүп, андан кийин «ак секирик» («чычкан изи») берилет. Дагы четиндегидей эндей таарчадан соң «тай туяк» түрүн түшүрүп, жогорудагыдай кооз-дуктар кайрадан ирээти менен кайталанат. Албетте, бул жүгүртүлгөн жиптердин таасын күзүктөлүшүнө тыгыз байланышат. Ага түшкөн көпчүлүк көчөттөр буга да түшө берет. Кээде тегирич, кылдырооч, кереге таңгыч бирдей көркөмдүктү тартуулайт. Эндүү терме буюмдары, түймө өнөрү менен айкалышат. Бул жалпы эле жүндөн пайда болгон үлгүлөргө эриш зракталат.

Тегирич кажары термеден да жасалып жүрөт. Ал энсиз болот. Мисалы, «кыйдым көчөтү» түшкөн болсо, анын кара-кызылдан «суусу» (чычкан изи) берилет. Кызылдан «кыйдым» кө-өтү түшсө, карадан «беш иликче» ак-карадан «суу» («чычкан изи», «ала мончогу») түшсө, ал буюм ого бетер жарашат. Же сары-карадан «төө кез», «кара-актан суу», кызыл-карадан он беш жиптен «эки жүздүүнүн» көчөтүн берүүгө болот. «Кайра

«чычкан изин» түшүрүп, анан «тор чачыктала» кажары терме өз өңүнө чыгат,

ТЕЗ — «Тез бар жерде ийри жыгач жерде жатпайт» (макал). Бул жыгач усталардын дүкөнү. Боз үйдүн кереге-уугун жасоодо талдын таякчаларынын түзүн ийе турган, ийрисин түзөй турган аспабы. Мунун бийиктиги 80—100 смдей болот да, ача жыгачтын ача жагы жогору каратылып, жерге орнотулат. Ага чеберлер узундугу бир жарым метрдей ийилбес жоон жыгачтын бир жагы бекитилет. Анын 20 ммдей төмөн жеринен уук-кереге болуучу талдын таякчасын камтый кармап, Тездин оюкчасына (шыкоорго) матайт, ошондо ылайыгына жараша ийгиси түзөлөт, түзү ийилет. ТЕЗ жасоодо да ич ара айырмачылыктар баамдалат. Чеберлер оор жана катуу жыгачтан үч буттуу, же эки буттуу кылып алат, жыгачтын ортосун азыраак оет, же эки буттуу жыгачтын баш жагын башка бийик жыгачка бекитет. Аны «ыкшоор» дейт. Мына ошол оюлган жерге, керегениң башын, же ууктун билегин салып, зкинчи учун уста белине кармап туруп, тезге салып ийет. Теэ — жыгачты иет, кайра түзөтөт. Жыгачты ийип алгандан кийин, ийилгени кургай электе аны чыңоо иретинде матоого салат.

ТИЗГИЧ (уук тизгич) — боз үйдүн боочууларынын бири. Жапырт сайылган (тигилген) ууктардын жылып кетпеси үчүн билегине кыркалай имере оролгон сызма таар. Мунун өрмөгүнө жети гана тал жип чалынып, ууктан оң-тетири тарабы көрүнүп тургандыктан көбүнчө көркөмдүк үчүн эки жүздүү терме түрүндө согулат. «Уук тизгич» сызма түрүндө да, эшме түрүндө болушу ыктымал.

ТҮНДҮК — «Аталар түндүгүн көтөрүп, энелер уугун улаган (элден), бул — боз үйдүн очогу, түтүн чыгуучу, жарык берүүчү жери, боз үйдүн борбору. Жыгаччылыкта боз үйдүн түндүгүн кармсо ар бир чебердин колуна анча келе борбейт. Уук, кереге матоого караганда түндүк ийүүнүн түйшүгү андан ашып түшөт. Түндүк боз үйдүн тигилишинде тең салмакты кармап, анан көз тойгондой көркөм көрүнүшү аркылуу сынакей калктын көз элегинен өтөт. Түндүкчүлөр жеринен сейрек учурайт. Бул болсо өнөрдүн өтө кылдаттыгын, сыпаалыгын жана татаалдыгын аныктайт.

Айрым чеберлердин түндүккө узануу дүкөнү — тегерек дөңгөлөк. Оболу, талды же теректи кыйып келет. Жогоруда айтылгандай, «корго» салып кызытып алат. Түндүктүн жыгачы жоон болгондуктан, кызытууга эки-үч саат убакыт кетет. Тигил дөңгөлөк дүкөнүн төрт-беш жеринде чынжыры, башы иймекей үч лому болот. Жаактык жыгачты кызытчандан кийин дөңгөлөккө алып келип чынжыр, ломдун жардамы менен жаадай керип бекитилет. Ал бир ай бою жаткан жеринде кургатылат. Түндүктүн экинчи жагын жасоодо да дал ушул ыкма кайталанат. Түндүктүн жаагы жыгачтын шартына жараша эки-үч бөлүктөн турушу ыктымал. Ошентип, түндүктүн тегерегин (айланасын) бүткөндөн кийин анын чамгарагы салынат. Түндүк чамгарагы үч-төрт чыбыктан турат. Анзгн уук көздөрү тегерете көзөлөт. Түндүктү жасоодо чеберлер бутагы жок кайыңды тан-дашат. Мурун мунун ички бети

чабылат. Жай мезгилде отуз күндө жыгач табына келе кургайт да, өзүнүн Тезине салынат. Түндүк тези да кайыңдан жасалат. Аны беш-алты киши араң иет да, аркан-кендир менен байлап, башын куушуруп бириктирет. Анан анын сырткы кабыгын аарчып, дагы он беш күнчө кургатылууга коюлат. Анын көзү да сверло (үшкү) аркылуу көзөлөт.

Түkdүк жасоонун дагы мындай ыкмасын да айта кетебиз. Муну жасоо үчүн айрым чеберлер кара жыгачты керектешет. Анткени, ал абдан катуу келет. Тең жара бөлүн-гөн түндүктүк жыгачты төрт сааттай кайнатат. Мында былпылдап жумшарган жыгачты кадимки чөп тырмоочу машинанын дөңгөлөгүнө бекитет. Шамалдуу жайда бир канча күнчө как кургаган соң эки жаак эми үйдүн формасына карай ортосунан кыйылып ашталат.

УУК — «Ууктарын нылдаган, Каалга менен босого, Канча түрдөп сырдаган» («Манастан»). Орточо алганда ууктун алаканынын (билегинип) керегеге байлануучу жагы-нын узундугу 45—55—47—57 см, эни 2—35 2,2—36 мм келет. Анын аягында көзөнөк-чөсүндө жүндөн эшилген же колдо чалынган, же өрмөктө согулган «уук боосу» болот. Уук керегеге ошону менен байланып бекийт. Уук учу 2,2—2,5 см, төрт кыр учталат. Ууктун жалпы узундугу 2,5—3 м дей келет. «Ууктарын учтатып, учу сайын ууктун, учуна манат тыштатып» («Манастан»). Демек, көчкөндө ууктардын учу сынбасын үчүн ага көбүнчө кийизден, таардан жасалган «уук-учтук» (уук кап) кийгизилет. Аны да ай-рым чеберлер колу билгендей чачылап, саймалап-оймолоп жиберет. Боз үйдүн башкы босогосунун (босого жыгачтан) үстүнө төрт кыска эшик уук сайылат. Керегенин жайылышы аркылуу боз үйдүн көлөмү менен көркү аныкталат.

Уук ийүүдө да чен бирдиктери так сакталат. Эгер 73 баштуу үй болсо ууктун узундугу 3 м, 65 бай-туусунуку 2,8 м, 55 баштуунуку 2,6 м болот. Мында ууктардын жоон-ичкелиги бирде^ келет. Анын түп жагынан жоондугу — 16 см, баш жагы 8 смге барабар. Ууктун алаканынын жазылыгы төрт см, узундугу 70 см, ошондо алаканга сегиз сай чыгат. Ууктун башынан уук жип байлоочу тешигине чейин сегиз-он см болот да, уук учуна 90 кыйгач кесип, керегенин сырткы капталына-билегине такалат. Ал канат чийди тиреп жыртпайт, уук ылдый кетпейт.

ҮЗҮК — «Үзүгүн аппак бордоткон, Этегин чачы тордоткон» («Манастан»). «Үзүгү-нүн жээгине, үч эли кундуз койдурган». (Жеңижок). Бул— боз үйдүн өрө кийизинин бир түрү. Уук үстүнөн келүүчү көлөмдүү жабуусу. Боз үй алдыңкы үзүктөн жана төркү үзүктөн турат. Бул да үзүктөй эле койдун күзгү жүнүнөн уютулат да, жабыла турган үйдүн чоңдугуна жараша бири-бирине окшобогон төрт бурчтуктай бычылат. Болжолдо үзүк баш жагынан узундугу 180—200—190—210 смдей, этек жагынан (ылдый) узундугу 730—825—750—850 смдей, жандарынын бийиктиги 180—230—200—250 смдей келет. Үзүктүн чети бүйрүлүп калбасы үчүн жылкынын жал-куйругунан, топоз менен эчкинин кылынан чыйрак эшилип жээктелет.

Эки үзүккө алтыдан он эки боо тагылат. Үзүк боолор өрмөктө эни 5—6 смдей терилип согулуп, ар биринин учу чачыкталат. Эни

жыйырма смдей болгон ак кийиз менен кызыл кийиз оюмдары «милтеленет». Ал «үзүк жээги» деп аталат. Ага бекитилген «төтөгөнүн» этеги тегерете чачыланат. Мунун экиден төрт жерине «карга канат», «карга тырмак» өңдүү кооздуктары бар. Абалы алдыңкы үзүк" жабылат. Анын үстүнө кайчылашып түшкөн төркү үзүктүн алты боосу керегелерге байланат. Кийиздин агын жана жакшысын арткы үзүк үчүн пайдаланат. Аянты жагынан эки үзүк бирдей болот. Үзүктүн этеги кең болуп, түндүк жаккы башы өтө кууш келет, себеби үзүк түндүктүн алкагы менен төп келип туруусу тийиш. Үзүктүн жалпы аянты үйдүн чоң жана кичинесине карай аныкталат. Алдыңкы үзүктүн башкы жана ортоңку боолорун туурдукту-кундай сызмадан да, термеден да эшме жиптен да жасайт. Ал эми этек боосу негизи эшилген жиптен тагылат. Үйдүн аянтына карай боочуларды төрттөн-бештен да тагууга болот. Арткы үзүктүкү эшилген жиптен, же термеден, сызмадан тагылат да, этек боосу эшме жиптен келет. Арткы жана алдыңкы үзүктүн үстүнө жана кырка этектери-не кызыл кийизден же кызыл таза кездемеден оюмдан «төтөгө» болот. «Үзүгүнүн баарысын, Ак манат менен тыштатып» («Манастан») деп айтылат.

ВУ KYDYRSHAA